

રાજકોટ ડેરીનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

ચનાભાઈ ભીખાભાઈ ટાલીયા
પી.એચ.ડી. સ્કોલર,
અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ

સારાંશ

રાજકોટ ડેરીની સ્થાપના સૌરાષ્ટ્રના રાજકોટ જિલ્લામાં આજથી આશરે અડધી સદી પહેલા ગુજરાત રાજ્યના પશુપાલન ખાતા દ્વારા યુનોની ભગીની સંસ્થા યુનિસેફની સહાયથી પાયલોટ પ્રોજેક્ટ અંતર્ગત થયેલી છે. 2 નવેમ્બર 1988થી રાજકોટ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિમિટેડ એ ગુજરાત કો-ઓપરેટિવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન લિમિટેડ આણંદનું સભ્યપદ મેળવી ડેરીનો સ્વતંત્ર રીતે વહીવટ સંભાળી લીધો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ડેરી ઉદ્યોગ, દૂધ ઉત્પાદન, ડેરી, પશુપાલન

૧. પ્રસ્તાવના

પશુપાલન અને ડેરી ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પણ આઝાદી બાદ શ્વેત ક્રાંતિનું પગલું ભરવામાં આવ્યું છે. જેના કારણે ભારતમાં ડેરી ઉદ્યોગનો વિકાસ થયો છે. ભારતમાં સ્વતંત્રતા પછી પશુપાલન અને પશુઓની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થયેલો જોવા મળે છે. જેના કારણે ભારત વિશ્વમાં દૂધ ઉત્પાદનમાં પ્રથમ ક્રમાંક ધરાવતો દેશ બન્યો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી અંગ્રેજ અમલદારો તેમજ સૈનિકો માટે દૂધ અને દૂધની બનાવટોની માંગ વધી હતી. માંગ વધતા ખાનગી ડેરી પોલસન, કેવેન્ટ, લોર્ગ વગેરે ડેરીઓનો વિકાસ થયો હતો. આ ખાનગી ડેરીઓ દ્વારા ગ્રામીણ દૂધ ઉત્પાદકોનું શોષણ થતા તેઓને અસંતોષ થયો અને તેમાંથી સહકારી ધોરણે દૂધ મંડળીઓ અસ્તિત્વમાં આવી.

૨. હેતુઓ

૧. રાજકોટના ડેરી ઉદ્યોગના ઉદ્ભવ વિશે માહિતી મેળવવી
૨. રાજકોટ ડેરીના દૂધ ઉત્પાદનના વલણો વિશે માહિતી મેળવવી

૩. રાજકોટ ડેરી

રાજકોટ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિમિટેડ 59 વર્ષ પહેલા વર્ષ 1956માં અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. રાજકોટ ડેરીની સ્થાપના ગુજરાત રાજ્યના પશુપાલન વિભાગ દ્વારા યુનિસેફના પાયલોટ પ્રોજેક્ટ હેઠળ રાજકોટમાં કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ માલધારી સમુદાય (પશુપાલકો)માં “સામાજિક-આર્થિક વિકાસ” લાવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે 1961માં રાજકોટ જિલ્લા માલધારી કો-ઓપરેટિવ યુનિયન લિમિટેડની રચના કરવામાં આવી હતી. રાજકોટ જિલ્લા દ્વારા રાજકોટ ડેરીનાં ઉપક્રમે શ્રી દેવેન્દ્રકુમાર આર. દેસાઈની આગેવાની હેઠળ માલધારી સહકારી સંઘની રાજકોટ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિમિટેડની નોંધણી 1961 દરમિયાન કરવામાં આવી હતી. આ સંઘનું સંચાલન ગુજરાત રાજ્યના પશુપાલન વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવતું હતું. ગુજરાતના દૂધ સંરક્ષણ પ્રોજેક્ટ હેઠળ રાજકોટમાં 1970 દરમિયાન એનીમલ હસબન્ડરી વિભાગે રાજકોટ ડેરીનું સંચાલન ગોપાલક સંઘને 1 રૂપિયાના ટોકન ચાર્જથી બે વર્ષના ગાળામાં ડેરીને 1972 દરમિયાન કુલ અસ્ક્યામતો, જવાબદારીઓ અને માનવબળ સાથે રાજકોટ દૂધ સંઘને સોંપવામાં આવી હતી.

1972 થી 1977 માં પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરવા માટે રાજકોટ દૂધ સંઘનો પ્રયાસ અસંતોષકારક રહ્યો હતો. 1977 થી 1981 દરમિયાન ગુજરાત ડેરી ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન લિમિટેડ (GDDC) સાથે સંયુક્ત સંચાલન કરવામાં આવતું હતું. પરંતુ તેમ છતાં ઈચ્છિત પરિણામો લાવવામાં અસમર્થતાને કારણે રાજકોટ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિમિટેડનું સંચાલન 1982 સુધીમાં ફરીથી ગુજરાત ડેરી ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (GDDC)ને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ સમયગાળામાં GDDC ને ભારે નુકસાન થયું હતું જે GDDC અને રાજકોટ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિમિટેડ દ્વારા સમાન રીતે વહેંચવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાત કો-ઓપરેટિવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન લિમિટેડનું (GCMMF) સભ્યપદ મળ્યું ત્યારથી ડેરીનું સંચાલન દૂધ ઉત્પાદકોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે કરવામાં આવે છે. GDDCએ રાજકોટ મિલ્ક યુનિયનનું સંચાલન 2 નવેમ્બર, 1988ના રોજ રાજકોટ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિમિટેડને સોંપ્યું હતું. 1988 પછી યુનિયનની પ્રવૃત્તિઓ સ્થિર થવા લાગી. 1990 દરમિયાન યુનિયન GCMMF ના સહયોગી સભ્યોમાંથી સામાન્ય સભ્ય બન્યું. રાજકોટ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિમિટેડને NDDB ના ઓપરેશન ફલડ પ્રોગ્રામ હેઠળ પણ આવરી લેવામાં આવ્યું હતું. NDDB એ ઓપરેશન ફલડ હેઠળ દૂધ સંઘને ભંડોળ પૂરું પાડ્યું હતું. ડેરી દ્વારા 1 લાખ લિટર/દિવસ ક્ષમતાનો પ્લાન્ટ સ્થાપવા માટે ગ્રામ્ય સ્તરની ડેરી સહકારી મંડળીઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. દૂધની ઘણી સમસ્યાઓ ઉદ્ભવી હતી. રાજકોટ ડેરી જુદા-જુદા અધ્યક્ષોની આગેવાની હેઠળની સમર્પણ, પ્રામાણિકતા, દ્રઢતા અને સુઘડ નીતિઓ અને કર્મચારીઓની અસરકારકતાએ સહકારી ડેરી રાજકોટ મિલ્ક યુનિયનનું આવનારા ઘણા વર્ષોના અનુભવ સાથે આજ સુધી ઝડપી વિકાસ કર્યો છે. રાજકોટ મિલ્ક યુનિયનએ (RMU) ગુજરાત કો-ઓપરેટિવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન (GCMMF) લિમિટેડનું સભ્ય સંઘ છે. જે AMUL (આણંદ મિલ્ક યુનિયન લિમિટેડ) તરીકે જાણીતું છે. રાજકોટ ડેરીમાં છ મિલ્ક ચિલિંગ સેન્ટર્સ (MCC) અને મિલ્ક કૂલિંગ યુનિટો (MCU) છે. 90 બલ્ક મિલ્ક કૂલિંગ યુનિટો (BMCU) ઉપરાંત રાજકોટ ખાતે 6 LLPDનો એક ડેરી પ્લાન્ટ છે. રાજકોટ ડેરી માત્ર રાજકોટના જિલ્લાના જ નહીં પરંતુ રાજકોટના ગ્રામ્ય વિસ્તારના ગ્રાહકોને પણ સેવા આપે છે.

રાજકોટ જિલ્લાની દૂધ સહકારી મંડળીઓ અને સભ્યોની સંખ્યા

ક્રમ	તાલુકા	દૂધ સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા	મંડળીમાં દૂધ ભરતા સભ્યોની સંખ્યા	વાર્ષિક એકત્રિત દૂધનો જથ્થો (લિટરમાં)
1	રાજકોટ	78	4335	15054072
2	પડધરી	33	1478	3858939
3	જસદણ	99	6646	23676550
4	વિંછીયા	130	7500	26182858
5	ગોંડલ	59	4099	11776352
6	કોટડા સાંગાણી	30	1492	4447425
7	જેતપુર	48	2404	5411550
8	ધોરાજી	27	1168	3726992
9	ઉપલેટા	35	2028	8046144
10	જામ કંડોરણા	34	3001	3877430
11	લોધિકા	17	1081	2663702
	કુલ	590	35232	108722014

Source: <http://rajkotdp.gujarat.gov.in>

રાજકોટ મિલ્ક યુનિયન પાંચ દાયકાથી વધુ સમયથી AMULના વિકાસમાં ભાગીદાર છે. રાજકોટ મિલ્ક યુનિયન સંસ્થા ભારતની બદલાતી જીવનશૈલીને વધુ સારી રીતે સમજવા અને ઉપભોક્તાની જરૂરિયાતો પર સતત ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. રાજકોટ ડેરી મુખ્યત્વે 14 તાલુકામાંથી 834 કાર્યકારી ડેરી સહકારી મંડળીઓ (DCS)માંથી 444 મહિલા ડેરી સહકારી મંડળીઓ અને જૂનાગઢ, અમરેલી, પોરબંદર અને જામનગરના અન્ય ચાર જિલ્લાના થોડા DCS મુખ્યત્વે દૂધ ખરીદે છે. આ તાલુકામાંથી નાના, સીમાંત, ભૂમિહીન દૂધ ઉત્પાદકો પાસેથી દૂધ મેળવવામાં આવે છે અને તેમના નજીકના ચિલિંગ સેન્ટરમાં મોકલવામાં આવે છે. RMU પાસે વાંકાનેર, જામકંડોરણા, લજાઈ, વિંછીયા, કાલાવડ અને મજેવડી ખાતે 6 ચિલિંગ એકમો ઉપરાંત રાજકોટ ખાતે એક સંયુક્ત ડેરી પ્લાન્ટ છે. આ ડેરી વર્તમાન એકમોના વિસ્તરણ અને નવા વિશ્વ કક્ષાના પ્લાન્ટની સ્થાપના માટે ભવિષ્યની યોજનાઓ ઘડવામાં આવી છે. જેથી દૂધ પ્રાપ્તિ, પ્રક્રિયા કરવાની ક્ષમતામાં વધારો થાય અને ગ્રાહકોને દૂધનો સતત પુરવઠો મળી રહે તે માટેની કામગીરી કરવામાં આવી રહી છે. હાલમાં 141 એજન્સીઓ દ્વારા સંચાલિત લગભગ 4553 આઉટલેટ્સના રિટેલ નેટવર્ક દ્વારા દૂધનું માર્કેટિંગ સ્તર 3,22,000 LPDથી વધારે છે. રાજકોટ ડેરીનો આગામી 2-3 વર્ષમાં લગભગ 3.5 LLPD દૂધ હાંસલ કરવાની અપેક્ષા છે. 10 વર્ષના કાર્યકાળમાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ થવા પામી છે.

સંઘની કામગીરી ગુજરાતના અમરેલી, જૂનાગઢ, જામનગર અને પોરબંદર જિલ્લાના કેટલાક ગામો સહિત રાજકોટના લગભગ 592 ગામોને આવરી લે છે. આ સંઘે વર્ષ 2018-19માં તેના મિલ્ક શેડમાંથી આયોજિત 797 ડેરી સહકારી મંડળીઓ પાસેથી 452 TKgPD દૂધ મેળવ્યું હતું જેમાંથી 721 કાર્યરત રહ્યા હતા. ડેરી સહકારી મંડળીમાં મહિલાઓની સભ્યતા કુલ સભ્યપદના 53% હતી. હાલમાં રાજકોટ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ દ્વારા મુખ્યત્વે

વાંકાનેર મિલ્ક ચિલિંગ સેન્ટર (MCC) અને લજ્જાઈ (મોરબી), જામકંડોરણા, મજેવડી, વિંછીયા, કાલાવડ ખાતે 834 કાર્યકારી ડેરી સહકારી મંડળીઓ દ્વારા દૂધના કૂલિંગ એકમોમાંથી દૂધની ખરીદી કરી રહ્યું છે.

રાજકોટ જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘની કુલ દૂધ પ્રાપ્તિ

વર્ષ	કુલ દૂધ પ્રાપ્તિ (મિલિયન ટન)
2009-10	96480
2010-11	95811
2011-12	102782
2012-13	133615
2013-14	141422
2014-15	162090
2015-16	163076
2016-17	140003
2017-18	149666
2018-19	165174

Source: <https://rajkotunion.coop/index.php?file=st-TenYearsAtaGlance>

કોષ્ટકમાં રાજકોટ જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સંઘ દ્વારા કુલ દૂધ પ્રાપ્તિની વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે. આ માહિતી રાજકોટ જિલ્લા દૂધ ઉત્પાદક સંઘ દ્વારા સંચાલિત વેબસાઈટમાંથી 'Ten Years At a Glance' મેળવવામાં આવી છે. વર્ષ 2009-10માં કુલ દૂધ પ્રાપ્તિ 96480 મિલિયન ટનની થતી હતી. જે 2018-19માં વધીને કુલ દૂધ પ્રાપ્તિ 165174 મિલિયન ટનની થઈ હતી. આ 10 વર્ષના સમયમાં કુલ દૂધ પ્રાપ્તિમાં 68694 મિલિયન ટન જેટલો વધારો થવા પામ્યો છે. કુલ દૂધ પ્રાપ્તિમાં છેલ્લાં 10 વર્ષમાં અંદાજે બે ગણા જેટલો વધારો થવા પામ્યો છે.

૪. સમાપન

ઉપરોક્ત અભ્યાસના આધારે એમ કહી શકાય કે ભારતમાં અને ગુજરાતમાં દૂધ ઉત્પાદનમાં ખૂબ જ મોટા પાયે વધારો થવા પામ્યો છે. પ્રતિ વ્યક્તિદીઠ માથાદીઠ દૂધ પ્રાપ્તિમાં પણ વધારો થયો છે. દૂધ ઉત્પાદનમાં ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં વધારો શ્વેત ક્રાંતિને આભારી છે. આ શ્વેત ક્રાંતિના પરિણામે જ ભારતે દૂધ ઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં પ્રથમ ક્રમ મેળવ્યો છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. <https://www.doah.gujarat.gov.in/>
2. <http://rajkotdp.gujarat.gov.in>
3. <https://rajkotunion.coop/index.php?file=st-AboutUs>
4. <https://rajkotunion.coop/index.php?file=st-TenYearsAtaGlance>